
Het beste uit alle tradities

Toetsing van doorleefde levensbeschouwing van niet-gebonden geestelijk verzorgers

Steeds meer geestelijk verzorgers beschouwen zichzelf als niet-gebonden aan een levensbeschouwelijk achtergrondgenootschap. Zij wensen opgenomen te kunnen worden in het register. Een doorleefde levensbeschouwing is daarvoor een vereiste. De auteurs zoeken in dit artikel naar een basis voor criteria om dit te kunnen toetsen, daarbij gebruikmakend van eerder empirisch onderzoek naar nieuwe vormen van spiritualiteit.

Jacqueline Dam-Oskam en Sjaak Körver

DE LAATSTE DECENNIA heeft zich een nieuwe categorie geestelijk verzorgers, de zogenaamd institutioneel niet-gebonden geestelijk verzorgers, aangediend. Maatschappelijke en culturele ontwikkelingen (o.a. secularisatie en deinstitutionalisering van zingevingsvragen) hebben hiertoe geleid. De beroepsvereniging van geestelijk verzorgers in zorginstellingen, VGVZ, speelt hierop in. Sinds 2013 is de vereniging opengesteld voor deze nieuwe categorie geestelijk verzorgers (Regiegroep, 2013). Aan de al bestaande sectoren met lijnen naar een achterliggend instituut (kerk, moskee of verbond) is er een nieuwe sector (Sector Institutioneel Niet-gebonden Geestelijk verzorgers, de SING) toegevoegd. Daarnaast komt er een raad voor institutioneel niet-gebonden geeste-

lijk verzorgers. Deze RING krijgt o.a. de taak om een levensbeschouwelijke bevoegdheidsverklaring af te geven aan bovengenoemde geestelijk verzorgers. Om voor het volwaardig lidmaatschap van de vereniging in aanmerking te komen dient men te beschikken over voldoende levensbeschouwelijke competentie en een doorleefde levensbeschouwing/spiritualiteit. Op dit moment (voorjaar 2015) wordt gedacht over toetsing van deze aspecten op basis van een levensbeschouwelijke biografie, een casus en een tekst waarin de kandidaat aan een collega en twee cliënten uitlegt wat zijn/haar levensbeschouwing inhoudt. Dit materiaal wordt getoetst in een commissie die bestaat uit ervaren geestelijk verzorgers en/of supervisors. Eventueel kan er een toetsingsgesprek plaats-

vinden. De kandidaat moet kunnen uitleggen wat zijn levensbeschouwing inhoudt, waarom en hoe zij levensbeschouwelijk ongebonden wil werken, reflecteren op deze levensbeschouwing en die in verbinding brengen met zijn biografie, en reflecteren op en kunnen omgaan met de spanningen tussen de eigen levensbeschouwing en die van anderen (Verhagen, 2015).

Binnen de pastorale beroepsgroep, maar redelijk los van het kerkelijk erf, is er een lange traditie van pastorale supervisie en Klinische Pastorale Vorming, waarin juist een sterke nadruk lag op de genoemde kwaliteitseisen. Andriessen (1975) schenkt dan ook naast de leer-, levens- en werklijn in pastorale supervisie aandacht aan de geloofslijn, aan de eigen levensbeschouwing of spiritualiteit, en hoe deze door de verschillende levensgebieden heen werkt en van invloed is op de beroepsuitoefening.

De vraagstelling voor deze bijdrage is: Op welke wijze en aan de hand van welke criteria kan in pastorale supervisie de vereiste doorleefde levensbeschouwing/spiritualiteit inzichtelijk en bespreekbaar worden gemaakt met het oog op de toetsing van de bovengenoemde kwaliteitseis bij de kandidaat-leden voor de institutioneel niet-gebonden sector?

Het begrip levensbeschouwing of spiritualiteit wordt op talloze manieren gedefinieerd. Wij kiezen voor een brede omschrijving, namelijk spiritualiteit als overkoepelend begrip voor alle vormen waarmee een persoon op weg naar zijn ultieme levensbestemming gestalte geeft aan ervaringen van geraaktheid, geloof of levensbeschouwing. Deze omschrijving komt overeen met de formele benadering van het begrip levensbeschouwing in de RING: 'De levensbeschouwing bevat een beeld van de wereld en de kosmos, een mensbeeld, een waardenkader, levensperspectieven en leefregels waarmee samenhang gebracht wordt in ervaringen en richting gegeven wordt aan ons handelen' (Verhagen, 2015, p. 26).

Opbouw

Eerst volgt hieronder een beknopte geschiedenis van de pastorale supervisie, waarbij de verschillende opvattingen van *pastoraal*-supervisie en *pas-*

torale supervisie worden toegelicht. Vervolgens komen de ontwikkelingen binnen het vak geestelijke verzorging kort aan bod. Daarna beschrijven wij in grote lijnen de sociologische theorie van Thomas Luckmann ten aanzien van secularisatie en de functie van religie. De empirische studie naar hedendaagse vormen van zingeving door Ellen Hijmans sluit hierop aan. Haar onderzoek komt uitgebreid ter sprake, omdat we hier de kenmerken van een doorleefde, maar niet per se gelovige levensbeschouwing/spiritualiteit aangetroffen hebben zoals ze empirisch in Nederland zijn waargenomen. De daar gevonden eigenschappen van zingeving hanteren we in de daarop volgende paragraaf met het oog op de criteria voor een doorleefde levensbeschouwing van geestelijk verzorgers. We sluiten af met het noemen van de aspecten van pastorale supervisie die denominatieoverstijgend ingezet kunnen worden voor de reflectie op en het toetsen van doorleefde levensbeschouwing bij institutioneel niet-gebonden geestelijk verzorgers.

Pastorale supervisie

Pastorale supervisie was vanaf de oorsprong in de Verenigde Staten gericht op leren in de praktijk en aan de ervaring. Ook in Nederland leerden pastores vanaf de jaren 1960 van hun eigen praktijkervaring. Dit gebeurde binnen de setting van de KPV.

Andriessen benadrukt dat supervisie gaat om het leren aan ervaring. Het is een innerlijk ervaren dat tot veranderen kan leiden. Het doel is integratie van zelfverstaan, kennis en kunde, welke integratie kan leiden tot verdergaande professionalisering en de verdere ontwikkeling van een eigen praktijktheorie. Hij maakt ten aanzien van pastorale supervisie een onderscheid tussen *pastoraal* supervisie en *pastorale* supervisie. De gerichtheid op het meer methodische aspect, de vaardigheden om van specifiek pastorale werkvormen te kunnen leren (verbatimanalyse, casusbespreking en preekanalyse) noemt hij *pastoraalsupervisie*. De omgangsvormen en de doordenking van de onderlinge betrekking, ook de eigen verhouding tot het goddelijke, focussen op het pastorale ervan (Andriessen, 1975).

Putman sluit drie decennia later vooral aan bij het tweede aspect, *pastorale supervisie*. Hij ziet het doel

van pastorale supervisie als hulp aan de pastor om diens geleefde geloof ter beschikking te krijgen, zodanig dat deze daarover in zijn of haar pastorale werk in vrijheid en ten dienste van anderen en zichzelf kan beschikken (Putman, 2005). Deze definitie van pastorale supervisie brengt supervisie dichter bij de inhoud van pastoraat en geestelijke verzorging. In de supervisiekunde is een dergelijke sterke toenadering tot of overlapping met het te superviseren beroep niet onomstreden. Putmans visie op pastorale supervisie laat echter juist ruimte om de eigen spirituele beleving (doorleefde spiritualiteit) in reflectie te brengen, wat een supervisorische leerervaring kan opleveren – iets waar we voor de supervisie van geestelijk verzorgers in instellingen naar op zoek zijn.

Doorleefde levensbeschouwing/spiritualiteit is een kwaliteitsaspect voor professionele geestelijk verzorgers. Pastorale supervisie beschikt over het instrumentarium om dit kwaliteitsaspect te onderzoeken. De vraag is nu welke criteria in pastorale supervisie dienen te worden gehanteerd om dit aspect van kwaliteit bespreekbaar en toetsbaar te maken.

Geestelijke verzorging

Geestelijke verzorging is de laatste jaren steeds minder naar denominatie georganiseerd. Er is een nieuwe categorie vrijgevestigde geestelijk verzorgers in opkomst, voor wie zending helemaal geen rol meer speelt. Daarbij zijn de nieuwste opleidingen tot geestelijk verzorger vanuit de religiestudies vormgegeven. Een levensbeschouwelijke binding wordt door vele beroepskrachten niet geambieerd en aan anderen door hun achterban weer niet gegund (J. de Vries, 2013).

Dus de tijd is rijp voor een algemeen specialisme geestelijke verzorging, betoogde Schilderman (2014). Als een algemeen erkend en beschermd beroep met een eigen beroepscode en kwaliteitsregister het doel is, zal er voor alle groepen en sectoren van geestelijk verzorgers eenzelfde kwaliteitseis ten aanzien van doorleefde levensbeschouwing of spiritualiteit moeten gelden. Werd deze spiritualiteit vanouds door de zendende instanties van criteria voorzien en bewaakt, daarin (of misschien daarnaast) zal het kwaliteitsregister voor geestelijk verzorgers SKGV een eigen rol gaan

spelen. Op zoek naar een bruikbaar begrippenkader om spiritualiteit bespreekbaar en toetsbaar te maken, kwamen wij uit bij het onderzoek van Hijmans naar vormen van zingeving en levensbeschouwing in Nederland op basis van de religie- en secularisatietheorie van Luckmann.

Secularisatie

In de sociologische discussie worden verschillende standpunten over secularisatie onderscheiden. Een van de meest toonaangevende is die van Thomas Luckmann (1967). Luckmann hangt een functionele benadering van religie aan, waarin secularisatie wordt weggedefinieerd. Religie bestaat volgens hem nog steeds, maar heeft andere vormen aangenomen en is daarmee onzichtbaar geworden voor wie kerkelijke vormen verwacht. Religie is volgens hem een algemeen verschijnsel van de *condition humaine*, een manier om je in te voegen in de symbolische samenlevingsorde. Dit proces van socialisatie is een religieus proces omdat het een invoegen is in zingevingsprocessen die een religieuze kern bevatten en boven het individu uit stijgen. Zingeving overstijgt immers de zintuiglijke waarneming en de biologische natuur. Religie geeft vorm aan de kernfunctie van zingeving aan het bestaan, waarbij religie de functie van integratie vervult. Deze integratie vindt zowel op individueel als op maatschappelijk niveau plaats. Religie vormt identiteit, mens- en wereldbeeld.

Voor Luckmann zijn zingeving en een zinvolle orde voor het individu met elkaar verbonden en wel op het punt van het invoegen in of het je eigen maken van een overkoepelend zingevingsstelsel. In wezen is dit een universeel antropologisch fenomeen. Ieders religiositeit heeft een maatschappelijke basis. Op het niveau van instituties is de kerkelijke vorm er echter slechts één. De leegloop van kerken betekent niet het verdwijnen van religie, maar het onzichtbaar worden ervan binnen de vertrouwde kaders. Omdat nieuwe vormen thematisch niet helder en niet tastbaar zijn en daarbij ook nog talig en symbolisch gefragmenteerd, spreekt Luckmann van *invisible religion*. Het individu is meer op zichzelf geraakt, religie is een privézaak geworden. Het individu moet kiezen uit een veelvoud van levensbeschouwelijk aanbod. De basis van deze keuzes ligt in de privé sfeer en raakt

gericht op *the inner man*, zelfontplooiing en zelfbevestiging. Religie wordt bricolage. Luckmann geeft ten slotte een samenvatting in één zin van deze nieuwe sociale vorm van religie: 'Het is een radicaal subjectieve vorm van religiositeit die wordt gekenmerkt door een zwak coherente en niet-verplichtende *sacred cosmos* en door een lage mate van transcendentie in vergelijking met traditionele vormen van religie' (Luckmann, 1967, p. 117).

Opvallend zijn de parallellen tussen de opvattingen van Luckmann en de observaties in het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, waarin sprake is van een dubbele transformatie van religie: (1) de vertrouwde institutionele vormen (kerken) verliezen aan betekenis en (2) levensbeschouwing/religie verschuift naar de privéwereld en raakt verbonden met leefstijlen (Van de Donk, Jonkers, Kronjee, & Plum, 2006).

Levensbeschouwing en integratie

De theorie van Luckman is de basis voor het kwalitatief empirisch onderzoek van Ellen Hijmans naar nieuwe vormen van zingeving zoals die in Nederland verschijnen nu overkoepelende kerkelijke zingeving voor velen niet meer past (Hijmans, 1994). Op basis van diepte-interviews brengt zij hedendaagse typen van zingeving, hun kenmerken, oorsprongen en functies in beeld. De aanname ten aanzien van zingeving is, dat mensen zingevingssystemen vormen door het articuleren van prioriteitenpatronen van normen en waarden. Deze patronen bieden in het dagelijks leven oriëntatiepunten. De principes komen samen in een symbolisch referentiekader. Hijmans neemt de definitie van het begrip zingevingssysteem van Wuthnow over: een zingevingssysteem is een coherent geheel van opvattingen en praktijken, die verankerd liggen in een overkoepelend

symbolisch referentiekader op grond waarvan mensen betekenis geven aan hun leven (Wuthnow, 1987, p. 24; zie ook: Hijmans, 1994, p. 30). En juist dit zingevingssysteem dat verankerd ligt in een overkoepelend symbolisch referentiekader en waarin een individu zich tracht in te voegen, is volgens Luckmann (zie boven) een vorm van religie. De reden dat wij deze studie uitgebreid bespreken is dat de centrale begrippen van dit onderzoek – levensbeschouwing (mate van reflectie) en integratie – eveneens centrale begrippen zijn in (pastorale) supervisie. *Levensbeschouwing* en *integratie* vormen de twee centrale kenmerken van zingeving. Voor Hijmans zijn dit de *sensitizing concepts* (attenderende begrippen) die haar onderzoek richting geven.

Zingeving is binnen de sociologie het oriëntatiekader dat opvattingen en praktijken met elkaar verbindt. Het is geen theorie maar verbonden met het doen en laten van mensen. Zingeving geeft niet alleen antwoorden, maar deze antwoorden geven aan het leven vorm en structuur. Zingeving heeft dus twee aspecten: het cognitieve betekenisaspect (persoonlijke visie, doelen, ultieme waarden) en het instrumentele gebruikaspect (toepassing). Al bij een eerste analyse ziet Hijmans een verschil in reflectieniveau (de mate van levensbeschouwing) en in het belang dat hieraan gehecht wordt. Daarnaast constateert zij een verschil in de uitwerking in vormgeving van het leven, in de mate van integratie. Soms is daarin een hiërarchie in doelen te ontdekken, soms is er sprake van differentiatie en meer naast elkaar bestaande doelen. Levensdoelen blijken vaak praktische vertalingen van antwoorden op zinvragen. Op individueel niveau leidt zingeving dus tot verklaringsgrond, legitimatie en explicatie. Hijmans onderscheidt in haar studie vier typen van zingeving: het drijfveertype, het aholictype, het mozaïektype en het conglomerattype – hieronder in schema gebracht (Hijmans, 1994, p. 56).

INTEGRATIE	LEVENSBESCHOUWING	
	speelt rol +	speelt geen rol –
dominant levensdoel	drijfveer	aholic
meerdere levensdoelen	mozaïek	conglomeraat

Mensen met een dominant levensdoel dat verbonden is met levensbeschouwing, worden aangeduid als drijfveertype. De groep met een dominant levensdoel waarbij levensbeschouwing geen rol speelt, wordt aholictype (door het gebrek aan reflectie kunnen mensen 'doordraven' in hun levensdoel) genoemd. Als er meerdere levensdoelen te herkennen zijn met een levensbeschouwelijk perspectief, dan is er sprake van een mozaïektype. En mensen met meerdere levensdoelen zonder dat levensbeschouwing een rol speelt, noemt Hijmans het conglomeraattype.

Een opvallende eerste conclusie is dat zingeving niet altijd reflectief of ultiem hoeft te zijn. Het zingevende wordt niet altijd op een abstract symbolische manier geformuleerd. Daarnaast blijkt een geïntegreerde zingeving mogelijk zonder dat er van levensbeschouwing sprake is, en leidt levensbeschouwing niet altijd tot integratie. Hier moet overigens opgemerkt worden dat integratie bij Hijmans een sociologisch en niet een supervisorisch begrip is. Het is bij Hijmans in tegenstelling tot de supervisiekunde niet zo dat 'geïntegreerd' staat voor de nagestreefde eenheid in persoonlijk en professioneel handelen. Hijmans gebruikt deze termen beschrijvend, dus enkel om aan te duiden dat in iemands leven een enkel doel dominant kan zijn terwijl bij anderen juist meerdere levensdoelen een rol kunnen spelen. Een dominant levensdoel kan een monolithisch karakter krijgen, terwijl de aanwezigheid van meer levensdoelen een verbrokkeld beeld kan geven.

Het bovenstaande is een ideaaltypische beschrijving. Het is het voorlopig resultaat van de analy-

ses. Vervolgens gaat Hijmans op zoek naar verdere verfijning en exploratie van de typologie. Deze exploratie leidt op de eerste plaats tot het onderscheid van vijf dimensies van het begrip levensbeschouwing: het symbolisch gehalte, de persoonlijke betrokkenheid, de verwerving en verwerking, de cultivatie, en de reikwijdte (Hijmans, 1994, pp. 86-91).

1. Het *symbolisch gehalte* wijst naar iets dat niet aanwezig is. Hiermee is bedoeld dat de antwoorden zijn losgemaakt van het alledaagse en wijzen naar iets dat daar bovenuit gaat. Behalve voor religie geldt dit ook voor verwachtingen, utopieën, esthetiek en kosmologie. Het betreft de verwijzing naar een andere werkelijkheid en vraagt zodoende aandacht voor de klassieke ultieme zinragen.
2. De *persoonlijke biografie* toont de *betrokkenheid* bij de beschouwelijke kant van het symbolische en toont een besef van levensontwerp of plan.
3. De manier waarop het verhaal van zingeving wordt verteld en ook de herkenbaarheid van de bronnen zijn veelzeggend wat betreft de *verwerving en verwerking*. Alleen naar de oppervlaktestructuur van een verhaal kijken, kan in dezen misleidend zijn. De mate van uitwerking van een externe verhaalstructuur correspondeert niet zonder meer met de mate van levensbeschouwing. Een meer of minder uitgebreid verhaal zegt per definitie niets over de aanwezigheid resp. afwezigheid van levensbeschouwing.
4. Met de mate van *cultivatie* wordt de instandhouding van de essentiële aspecten van het symbolisch interpretatiekader bedoeld. Omdat het niet alleen om cognitieve betekenissen gaat, is het eigen moeilijk in stand te houden. Levensbeschouwing is fragiel en broos. Daarom probeert men het

DIMENSIES LEVENSBESCHOUWING	DRIJFVEER	MOZAÏEK
symbolisch gehalte	transcendent-symbolisch	samengesteld, o.a. symbolisch domein
persoonlijke betrokkenheid	opdracht of roeping	taak
verwerving en verwerking	verwante bronnen	meerdere bronnen
cultivatie	transcendente zinervaring	overstijgende zin- en bestaanservaringen
reikwijdte	perspectief raakt aan alle levensgebieden	begrensd, deelperspectieven

te consolideren door over essenties na te denken, te benoemen, en levend te houden. Hier hoort ritueel gedrag bij. Het ritueel bemiddelt tussen betrokkenen en de symbolische orde.

5. De *reikwijdte* heeft betrekking op de relevantie van het symbolisch betekenis-kader voor de verschillende levensgebieden: in hoeverre werkt het daarin uit?

Deze verfijning ten aanzien van het levensbeschouwelijk gehalte wordt op pagina 25 schematisch weergegeven (Hijmans, 1994, p. 112 en 119). Het eerste schema omvat de twee levensbeschouwelijke typen, het tweede schema zet de levensbeschouwelijke dimensies tegenover de niet-levensbeschouwelijke typen.

Het symbolisch gehalte van het mozaïektype heeft een gecombineerd binnen- en buitenwereldlijk betekenis-kader. Bij het drijfveertype is het eenduidig transcendent-symbolisch. Niet zozeer in het betekenisaspect als wel in het praktisch handelingsaspect verschillen deze twee van elkaar. Bij de niet-levensbeschouwelijke typen blijkt voor de betekenisgeving een levensbeschouwing niet of nauwelijks relevant te zijn. Het duiden van zin of spreken over leven of dood heeft voor deze groep geen oriënterende betekenis in het dagelijkse leven.

Op de tweede plaats verfijnt Hijmans haar model door een uitsplitsing in niveaus van integratie. Integratie betreft de instrumentele dimensie van zingeving, de concrete dagelijkse gang van zaken

en de noodzaak voor een mens om structuur aan te brengen in de stroom van indrukken, gebeurtenissen, eigen impulsen en strevingen. Het verschil tussen geïntegreerde en gedifferentieerde zingevingsystemen laat zich herkennen aan de al dan niet aanwezige hiërarchie van prioriteiten, aan één- of meerduidigheid van het perspectief op de zin van het leven, en aan een eenheid in denken en handelen dan wel aan een beperkte actieradius van het interpretatiekader voor handelen. Hijmans onderscheidt drie niveaus van ordening van ultieme betekenissen (Hijmans, 1994, pp. 121-126):

1. *Interne integratie* betreft de samenhang in de interne betekenisstructuur, de consistentie op het niveau van spreken en redeneren.
2. *Externe integratie* heeft betrekking op het dagelijks handelen, de samenhang tussen verhaal en leefwijze. Het gaat om de keuzes in levensloop, dagelijkse routine, corresponderend met het verhaal.
3. *Sociaal-culturele integratie* verwijst naar het sociaal en relationeel handelen, naar het verankeren van het levensverhaal in een traditie of in een collectieve opvatting. Het gaat om cognitieve ontlening aan en identificatie met sociaal-culturele bronnen. Dit is een meer relationeel-affectieve bron van zingeving.

Integratie van zingeving blijkt dus een meerdimensionaal begrip. Men moet zich rekenschap geven over welk niveau van integratie men spreekt. Ook hierbij vallen de verschillen het best in een schema te lezen. Het eerste van de twee schema's op pagina 27 bevat de geïntegreerde typen,

DIMENSIES LEVENSBESCHOUWING	LEVENSBESCHOUWELIJKE TYPEN	NIET-LEVENSBESCHOUWELIJKE TYPEN
symbolisch gehalte	(deels) transcendent-symbolisch	binnenwereldlijke, concrete doelen
persoonlijke betrokkenheid	opdracht, taak of roeping	pragmatische materiële eisen
verwerving en verwerking	(enige) levensbeschouwelijke bronnen	maatschappelijk ethos
cultivatie	overstijgende zin- en bestaanservaringen	begrensde bestaanservaring
reikwijdte	relevant voor één of meer levensgebieden	levensbeschouwing niet relevant, levensdoelen voor één of meer levensgebieden geldig

het tweede de gedifferentieerde (Hijmans, 1994, pp. 156-157).

Het onderscheid in de drie niveaus van integratie maakt duidelijk dat elk zingevingstype een ander handelingsaspect centraal stelt. Het drijfveertype stelt redeneren centraal. Het mozaïektype combineert meerdere oriëntaties. Het aholictype oriënteert zich op het handelingsniveau, waarin een doel centraal staat. Het conglomerattype oriënteert zich veelal op sociaal-cultureel geaccepteerde formules, waaronder clichés en formules uit het netwerk van de sociale relaties.

Na deze empirische typologie van zingeving geeft Hijmans haar conclusies ten aanzien van Luckmanns theorie en beschrijft zij de verschillen tussen het ideaaltype en de empirische werkelijkheid van zingeving. Haar conclusies zijn lezenswaardig, maar gaan het bereik van dit artikel te buiten. Wij zijn juist op zoek naar kenmerken van

nieuwe vormen van levensbeschouwing en zingeving. Hoe zijn deze kenmerken behulpzaam om voor levensbeschouwelijk specialisten een kwaliteitstoets te ontwikkelen en hoe zijn ze bij supervisie te verwerken als leerervaringen inzake een doorleefde levensbeschouwing/spiritualiteit?

Kwaliteitscriteria voor een doorleefde levensbeschouwing of spiritualiteit

Het onderzoek van Hijmans levert een fijnmazige typologie op van de hedendaagse vormen van zingeving. Deze typologie laat zien hoe groot de verschillen op het gebied van zingeving zijn wat betreft de mate van levensbeschouwing (of reflectie) en de mate van integratie. Bij niet-levensbeschouwelijke typen van zingeving bijvoorbeeld kan er sprake zijn van integratie en andersom. Boven genoemde typen, dimensies van levensbeschouwing en niveaus van integratie vormen even zovele zoekschema's inzake de doorleefdheid van spiritualiteit.

ZINGEVINGSTYPE	DRIJFVEER	AHOLIC
AARD VAN INTEGRATIE	levensbeschouwelijk	praktisch
OPBOUW INTEGRATIE	ROL INTEGRATIENIVEAUS	
interne integratie (redeneren)	redeneren centraal	bepaalde rol redenering, in dienst van centraal levensdoel
externe integratie (handelen, leefwijze)	in verlengde van verhaal	centraal praktisch levensdoel
sociaal-culturele integratie (relaties en identificaties)	in verlengde van verhaal	in verlengde levensdoel

ZINGEVINGSTYPE	MOZAÏEK	CONGLOMERAAT
AARD VAN INTEGRATIE	partieel	natuurlijk
OPBOUW INTEGRATIE	ROL INTEGRATIENIVEAUS	
interne integratie (redeneren)	meerdere, deels consistente redeneringen	bepaalde rol deelredeneringen
externe integratie (handelen, leefwijze)	deels handelen in verlengde van verhaal, deel handelen centraal	deels centrale praktische levensdoelen
sociaal-culturele integratie (relaties en identificaties)	deels in verlengde van verhaal, deels centraal	deels centraal, deels in verlengde van levensdoelen

Het onderzoek van Hijmans is descriptief van aard. Deze typologie, de dimensies en niveaus kunnen echter wel worden gebruikt om onderscheid aan te brengen in vormen van spiritualiteit. Het geeft taal en categorieën om deze vormen te herkennen en eventueel te labelen. Als deze typologie wordt ingezet voor een kwaliteits-toets, zal er ook een wegend element aan moeten worden toegevoegd. Sommige typen van zingevers lijken meer geschikt als levensbeschouwelijk specialist dan andere. Hijmans beschrijft nergens of mensen met een bepaald type van zingeving in staat zijn om te leren en over te kunnen gaan naar een ander type. Hoe statisch of veranderlijk een persoonlijke typologie is, blijft buiten het bereik van haar onderzoek. Uiteindelijk kan dit volgens ons niet zonder verder onderzoek dat de bruikbaarheid van deze typologie moet toetsen.

Wij zijn er echter van overtuigd dat de gevonden typologie op basis van de centrale begrippen levensbeschouwing/reflectie en integratie (inclusief de verschillende dimensies resp. niveaus) bijzonder geschikt is als aanknopingspunt voor de toetsing van de eis van een doorleefde spiritualiteit in supervisie. De rol van pastorale supervisie kan zijn om het eigen type van zingeving/spiritualiteit (beter) te leren kennen en benoemen, dit te verdiepen of om zich een ander type van zingeving eigen te maken. Wil een geestelijk verzorger anderen ondersteunen bij hun levensbeschouwelijke vragen, dan mag van hem/haar verwacht worden dat hij reflectief is en zingevingsvragen herkent, erkent, en verschillende mogelijke antwoorden kent. En bovendien dat hij/zij er voor zichzelf een (althans voorlopig) antwoord op heeft, zodanig dat de eigen spiritualiteit geen bron van tegenoverdracht is in het kader van geestelijke verzorging.

Levensbeschouwing/reflectie komt slechts in twee van de vier beschreven typen van zingeving voor. Het levensbeschouwelijk kunnen reflecteren en benoemen zijn echter kwaliteitscriteria voor geestelijk verzorgers. Een ontkenning van de reflectiemogelijkheid of de zin ervan maakt iemand ongeschikt voor het beroep van geestelijk verzorger. Een gedifferentieerde levensbeschouwing (in de boven beschreven sociologische betekenis) kan daarbij weer wel geschikt zijn. Het mag

voor supervisie vreemd klinken, maar een gedifferentieerde zingeving in de sociologie staat een supervisorische integratie van voelen, denken en handelen op het eerste niveau niet in de weg. In psychologische zin leidt juist het kunnen differentiëren tot integratie. En dat geldt zowel voor algemene ontwikkelingsprocessen als voor supervisorisch leren (Lanser, 2004). Hiermee is uitdrukkelijk een kwaliteitscriterium gegeven.

De vijf dimensies van levensbeschouwing helpen ons om in een levensverhaal onderscheid aan te brengen door te focussen op het symbolische gehalte, de persoonlijke betrokkenheid, de verwerking en verwerking, de cultivatie, en de reikwijdte van het zingevingssysteem.

1. Het begrip *symbolisch gehalte* helpt om waar te nemen hoe iemand zijn werkelijkheid kan plaatsen in een grotere orde. Hoe reflecteert iemand op wat niet tastbaar aanwezig is, maar wel in het dagelijkse leven meeklinkt? Het gaat daarbij niet om de specifieke inhoud van deze symbolische dimensie, maar wel om de mogelijkheid tot en mate van reflectie hierop. Ook dit aspect geldt als een kwaliteitscriterium voor doorleefde spiritualiteit.
2. Vanuit de levensbeschouwelijke dimensie van het persoonlijk levensplan kan men vragen stellen naar de levenslijn of achterliggend plan of eenheid. Het gaat om het onderzoeken van de *persoonlijke betrokkenheid*. De integratie hiervan geldt eveneens als een kwaliteitscriterium.
3. Hoe is men aan de levensvisie gekomen en hoe heeft men zich die eigen gemaakt, klinkt mee in de dimensie van *verwerving en verwerking*. Het hierop kunnen reflecteren geldt als kwaliteitscriterium. In zijn algemeenheid geldt hier dat oppervlakte en diepte niet gelijk hoeven te zijn. Van de geestelijk verzorger mag echter enige taligheid en diepgang verwacht worden, juist omdat dit zijn/haar specifieke deskundigheid betreft.
4. Met *cultivatie* wordt de instandhouding van de essenties van het symbolisch interpretatiekader bedoeld. Hoe consolideert men zijn symbolische ordening en welke vormen c.q. rituelen bemiddelen tussen de betrokkene en de transcendente of symbolische werkelijkheid? Ook dit geldt als kwaliteitscriterium voor de doorleefdheid van iemands spiritualiteit.
5. De reflectie over de *reikwijdte* van het zingevingssysteem betreft de vraag hoe dit doorwerkt

in het dagelijks leven en in het beroepsmatig functioneren. Hierbij spelen zowel integratie als doorleefdheid als criteria.

In pastorale supervisie, als setting voor de toetsing van de doorleefdheid van levensbeschouwing/spiritualiteit, dient naast deze dimensies de reflectie ook gericht te worden op de niveaus van integratie. Deze leveren nog eens drie criteria voor het toetsen van een doorleefde spiritualiteit op. Op het *interne niveau* van identiteit blijkt een doorleefde spiritualiteit uit consistentie in spreken en handelen. Op het *externe niveau* blijkt een doorleefde spiritualiteit uit de samenhang tussen verhaal en leefwijze. Op *sociaal-cultureel niveau* herkent men een doorleefde spiritualiteit aan de wijze waarop men het eigen verhaal verankert in een traditie of in een specifiek collectief van opvattingen.

Samengevat: Hijmans biedt met haar typologie op basis van de mate van levensbeschouwing (reflectie) en de mate van integratie, inclusief de dimensies resp. niveaus daarvan, bruikbare en empirisch onderzochte begrippen die doorleefdheid, eigenheid en echtheid van een zingevingsysteem, levensbeschouwing of spiritualiteit kunnen toetsen. Daarmee beschikken we over criteria die van belang zijn voor een kwaliteitstoets voor de doorleefde levensbeschouwing/spiritualiteit van geestelijk verzorgers en levensbeschouwelijk specialisten in de zorg. Deze criteria vormen een krachtig en praktisch handvat met het oog op die toetsing en kunnen gezien worden als een nadere uitwerking van de voorlopige criteria die de RING heeft geformuleerd (Verhagen, 2015).

Pastorale supervisie en professionaliteit

Hierboven hebben we op basis van het onderzoek van Hijmans criteria benoemd met het oog op een kwaliteitstoets van een doorleefde levensbeschouwing/spiritualiteit van (institutioneel niet-gebonden) geestelijk verzorgers. Niet elk type zingever, zoals door Hijmans beschreven, lijkt geschikt voor het vak van geestelijk verzorger, hebben we voorzichtig betoogd. Voor andere typen hebben we taal en tools gekregen om – zonder oordeel over de inhoud – wel de doorleefdheid en integratie te onderzoeken. De empirisch onderbouwde uitsplitsingen van Hijmans zijn van waarde voor de nieuw te vormen kwaliteitstoets voor geestelijk

verzorgers. Volgens ons is het van belang om dit model verder uit te werken en in de praktijk te toetsen op bruikbaarheid. Na de verdere uitwerking en fundering van het model zouden ervaren supervisoren getraind moeten worden in het model en zou onderzocht moeten worden in hoeverre het model daadwerkelijk bijdraagt aan de toetsing van een doorleefde levensbeschouwing of spiritualiteit.

Ten slotte gaan we in op welke bijdrage pastorale supervisie kan leveren aan de professionaliteit van alle, dus ook institutioneel niet-gebonden geestelijk verzorgers in het algemeen levensbeschouwelijk specialisme. Welke aspecten van pastorale supervisie zijn daarbij ondersteunend?

De beroepsgroep van geestelijk verzorgers in de zorg stelt een eigen doorleefde levensbeschouwing/spiritualiteit als voorwaarde voor registratie in het kwaliteitsregister. Dit betekent voor een geestelijk verzorger dat hij/zij zich heeft ingevoegd in een symbolische orde. Dit 'invoeegen' is een proces en als zodanig niet meetbaar. Het product van dit proces echter is wel zichtbaar en toetsbaar. Daarom moeten we uitgaan van de producten van geestelijk verzorgers om in gesprek te komen over hun levensbeschouwing of spiritualiteit. Pastorale supervisie heeft sinds haar ontstaan het belang verhelderd van het reflecteren op en omgaan met de levensbeschouwelijke/spirituele autobiografie in relatie tot het professionele functioneren. Die reflectie vindt plaats aan de hand van zichtbare producten van het werk, zoals in verbatimanalyse, casusbespreking en preekbespreking. Door middel van het ingebrachte werk (product) kan de reflectie op de doorleefde levensbeschouwing aan de orde komen. Naast de klassieke methoden voor casus-, preek- en verbatimbespreking is er veel ervaring opgedaan met groepswork bij het bespreken van de spirituele autobiografie en wordt er gebruik gemaakt van allerlei creatieve werkvormen, zoals (biblio)drama, (sacrale) ruimten, mandalatekenen, en (geleide) meditatie. Het binnen supervisieverband reflecteren op de eigen invoeging in de symbolische orde is deels een spiritueel proces dat meer vraagt dan cognitieve bewustwording alleen. De werkvormen van de pastorale supervisie sluiten daarop aan (Körver & Regouin, 2007).

Daarnaast is er veel kennis van hermeneutiek en narratieve begeleidingskunde. Ervaringen in het leven opgedaan worden verduidelijkt via het verhaal over iemands leven. In de breuken en de barsten van dit levensverhaal komt dit nog het meest naar voren (Banning & Banning-Mul, 2005). In een beroepsspecifieke supervisie aan geestelijk verzorgers kan men vanuit de notie van *containment* een brug slaan naar het sociologische begrip invoegen in de systemische orde (Kruyne, 2007). Met *containment* wordt bedoeld hoe men zich opgenomen of gedragen voelt en hoe men zelf weer draagt en steunt. Dit begrip vormt een goede insteek om te komen tot een uitwisseling op belevingsniveau hoe iemands levensbeschouwing of spiritualiteit werkt en inwerkt in de persoon. Binnen deze setting heeft de kennis van het pastorale (zoals Andriessen de term gebruikt) een meerwaarde om tot onderling verstaan te komen.

Een laatste invalshoek van pastorale supervisie die noodzakelijk is bij de begeleiding van geestelijk verzorgers en levensbeschouwelijk specialisten in de zorg, betreft de mystagogische competentie. Mystagogiek is het begeleiden van mensen op hun geestelijke weg. Het is hen bijstaan in het verlangen naar eenwording met de dragende grond diep in of onder hun leven. Literatuur uit de humanistische hoek (Jorna, 2008) maar ook uit de wereldgodsdiensten laat zien dat mystagogiek niet een specifiek christelijk of godsdienstig fenomeen is. Dit is iets dat in het brede gebied van zingeving en levensbeschouwing herkend kan worden als mensen tot spreken komen over hun diepste verlagen. Over verlagen en begeleidingskunde zegt Andriessen het volgende: 'Verlagen is een oorspronkelijke levensbeweging, die aan het leren vooraf gaat. Pas als mensen in contact treden met hun echte verlagen treedt de leerbeweging op. Zonder dit verlagen als bron zijn alle leergesprekken eenzijdig cognitief en probleemoplossend' (Andriessen, 2005). Met een knipoog naar de titel van de dissertatie van Ellen Hijmans sluiten wij daarom af met het verlagen te zoeken naar het beste uit alle tradities.

Jacqueline Dam-Oskam is geestelijk verzorger in ziekenhuis Rijnstate te Arnhem en PKN-predikant, geestelijk begeleider, pastoraal supervisor en coach. jpdo@wxs.nl

Sjaak Körver is docent, supervisor en onderzoeker bij de Tilburg School of Catholic Theology.
j.w.g.korver@tilburguniversity.edu

Literatuur

- Andriessen, H. C. I. (1975). *Leren aan ervaring en supervisie*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt.
- Andriessen, H. C. I. (2005). 'Leiding, leren en verlangen', *Praktische Theologie* 32/3, 331-343.
- Banning, H., & M. Banning-Mul (2005). *Narratieve begeleidingskunde. Hoe het gebroken verhaal professioneel te waarderen*. Soest: Nelissen.
- Donk, W. B. H. J. van de, A. P. Jonkers, G. J. Kronjee, & R. J. J. M. Plum (red.). (2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press – Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Hijmans, E. J. S. (1994). *Je moet er het beste van maken. Een empirisch onderzoek naar hedendaagse zingevingssystemen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Jorna, T. (2008). *Echte woorden. Authenticiteit in de geestelijke begeleiding*. Amsterdam: Humanistics University Press.
- Körver, J., & W. Regouin (red.). (2007). *Professionele begeleiding en spiritualiteit. Pastorale supervisie nader verkend*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kruyne, F. (2007). 'Omgaan met machteloosheid in pastoraat en supervisie', in: J. Körver & W. Regouin (red.), *Professionele begeleiding en spiritualiteit. Pastorale supervisie nader verkend*, 140-159. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Lanser, A. (2004). 'Interpretatie en integratie in supervisie', *Supervisie & Coaching* 21/3.
- Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The problem of religion in modern society*. New York, NY: Macmillan.
- Putman, W. (2005). 'Pastorale supervisie. Professionalisering door (zelf)reflectie', *Praktische Theologie* 32/3, 294-312.
- Regiegroep. (2013). *Eindnota toekomstig bestel geestelijke verzorging*. Amsterdam.
- Schilderman, H. (2014). 'Het levensbeschouwelijk specialisme in de zorg', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 73, 10-20.
- Verhagen, E. (2015). 'Nieuws van de RING', *Tussentijds. Tijdschrift voor professionele verzorgers op het gebied van zingeving en levensbeschouwing* 32, 26-27.
- Vries, J. de (2013). 'De levensbeschouwelijke identiteit van de ongebonden geestelijk verzorger', *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 4/3, 6-15.
- Wuthnow, R. (1987). *Meaning and Moral Order: Exploration in moral analysis*. Berkeley: University of California Press.